

Анотація

Вопросы истории украинского литературного языка сегодня составляют особый интерес в связи с актуальными задачами создания объективной научной концепции национальной истории Украины вообще и концепции истории украинской культуры. Украинский литературный язык, как известно,— составная часть национальной культуры.

Изучая научное наследие учёных XIX века, в котором отображена история украинского языка, мы не только осмысливаем историческое прошлое нашего языка, но и в определённом смысле проектируем его будущее.

І. В. Хлестун

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

**ОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.**

У сучасному українському мовознавстві дослідження стилістичної ролі власних назв у художній літературі стає одним з пріоритетних напрямків ономастики. Його найчастіше іменують літературною, або літературно-художньою, поетичною, ономастикою.

Літературна ономастика, за висловом О. Фонякової, «досліджує відображення елементів реальної і вигаданої ономастики — на основі їхнього індивідуального відбиття і застосування у творчості кожного письменника й окремого тексту» [9, 7]. Тому-то й ВН (власні назви) у художньому дискурсі (поетоніми) відрізняються від загальнономовних своєю вторинністю, залежністю від жанру і стилю художнього тексту, а відтак і функціями: для поетонімів важливішими є не ідентифікуюча і диференціальна, а характеристична, естетична, текстотвірна, стилістична функції, оскільки ономастична лексика в художньому творі є важливим виражальним засобом.

Ю. Карпенко поділяє ВН у художньому тексті на дві основні групи: 1) назви реальних чи уявних денотатів, описуваних у творі; 2) назви осіб і об'єктів, «що не становлять предмету твору, а з'являються у якихось зв'язках, асоціаціях з описуваними у творі яви-

щами». Оніми другої групи вживаються лише як засоби образності, тропеїчності, що більш властиве для поезії [7, 170].

Характеризуючи онімний простір літературно-художнього твору, В. Калінкін виділив основні його особливості: завершеність (але не замкнутість) системи; фрагментарність системи відносно до відтворених об'єктів художньої картини світу; наявність денотатів одного виду — віртуальних (незалежно від того, чи вони реальні, чи вигадані автором); вибір онімів для літературного твору здійснюється з урахуванням художніх завдань автора, взаємовпливу літературного тексту й оніма, ономастичної обізнаності читача. Основними відмінностями поетонімів від реальних ВН є переважання естетичної функції і специфічних, «поетичних» конотацій [5, 168–169].

Спробу описання структурної цілісності та ієрархічного підпорядкування одиниць ономастикону художнього твору зробила Г. Лукаш, яка вказала, що ядерною частиною ономастичного простору твору є антропоніми, на другому плані знаходяться топоніми, які посилюють локальну характеристику ситуації, а інші ономастичні класи створюють так званий фон оповілі [8, 113–114].

Вивчення ономастикону української художньої літератури українськими вченими проводиться протягом кількох десятиків років хоч і не так широко, як дослідження творів російської літератури. Як зазначає В. Калінкін, для розвитку української поетичної ономастики притаманне розширення сфери досліджуваних джерел, залучення фольклору й епосу до матеріалу, що вивчається, зростання уваги до вивчення паремій з ономастичним компонентом, «пошуки метамови, однаковою мірою адекватної описові будь-яких виявів поетики власних назв у широкому спектрі контекстів від традиційно формульних фольклорних і фразеологічних до сучасних літературних в усій різноманітності напрямів і жанрів» [6, 17–18]. Що ж до української поезії, то вивчення ролі ВН у віршових текстах, зокрема періоду II пол. XX ст., майже не було, за винятком дослідження ономастичної лексики окремих поетів (напр., дослідження М. Мельник про ономастику творів Л. Костенко).

Поетична творчість, на відміну від прози і драматургії, як зазначає О. Фонякова, має ширшу свободу пошуку принципів залучення власної назви і способів її перетворення: «свободу асоціативних зближень і зіставлень, породження нової форми і зна-

чення в контексті, пошуку нових способів включення в контекст, створення смислової багатоплановості і дифузності художньої семантики ВН» [9, 81]. В українській поетичній творчості 50–90-х рр. ХХ ст. ці особливості вживання ВН пов'язані з тогочасними тенденціями художнього мислення й образного відображення світу, для яких притаманні прагнення відбивати глибинну суть явищ і подій, соціально-емоційну сферу життя, тяжіння до філософського осмислення дійсності [4, 269].

У поетичному тексті часто виявляється та частина змістової структури ВН, яка не пов'язана ні з етимологією оніма, ні із семантикою його афіксів, а відноситься до сфери його звукової форми. Узгоджений вплив звукової і смислової сторін притаманний поетичному мовленню, про що Р. Якобсон висловлювався так: «Поезія — не єдина ділянка, де відчутний звуковий символізм, але це та ділянка, де внутрішній зв'язок між звучанням і значенням із прихованого стає явним, постаючи найбільш відчутно й інтенсивно» [10, 224].

Звукове значення слів у мові досліджував С. Воронін, який у праці «Основи фоносемантики» розгорнув теоретичне обґрунтування звукозображальної системи мови. Розглядаючи звукові особливості поетичного мовлення, не можемо не виділити деяких абсолютних фоносемантичних універсалій, визначених С. Вороніним: фонемі мають значення; експресивне слово завжди звукозображальне; точність звукозображення в оказіональних словах вища, ніж в узуальних; множення звукового складу кореня звукозображального слова є одним із засобів інтенсифікації його значення; фонемі звукозображального слова поліфункціональні [2, 191]. Тому звукова форма оніма в поетичному мовленні є значним фактором, що підвищує смисловий і емоційний зміст як самої власної назви, так і твору в цілому.

Звукозображальний поетонім у різноманітних словесних поєднаннях — поширений виражальний засіб українського поетичного мовлення II пол. ХХ ст., напр.: «**Каракорум, Каракорум** — / **Багнети і штики** / **І атомних набоїв струм,** / **В огнях материки!** / **Каракорум, Каракорум** — **Мов крука чорний крик** / **Над полем крові**» (Д. Павличко). Тут назва стародавнього монгольського міста — військового центру, переосмислюючись, набуває узагальнено-символічного змісту — «війна», «смерть», і це підкріплюється ще й звукописом (явище паронімічної атракції), що реалізується у

кількох планах: 1) поетонім *Каракорум* співзвучний з лексемами *крук, крик, кров*, які несуть у цьому контексті негативну емоційну оцінку і є асоціатами понять «війна», «смерть», «страх»; 2) онім *Каракорум*, як і вищеназвані співзвучні з ним апелятиви, містить звуконаслідування крику птаха — традиційного символу смерті, а це, відповідно, підсилює емоційний вплив на слухове сприйняття твору; 3) третій план — глибоко підсвідомий, асоціативний: звук *р*, згідно з експериментальними дослідженнями Л. Журавльова, викликає оцінку «грубий, сильний, страшний, злий», а звук *к* — «сумний, тьмяний» [3, 46–47], що відповідає емоційному тлу поетичного твору.

Частим прийомом є поетична етимологія, хоч вона може не відповідати науковій, будуючись лише на зовнішніх, звукових асоціаціях і зближеннях: «*Конча-Заспа — Кончак заспав. / Степами з-за Стугни гнав свої орди, / а тут лісової досяг прохолоди — / Розсідані коні припали до трав. / Ще перехід — і на Київ би вправ... / Та спить Кончак*» (Д. Павличко).

Крім фонемного складу поетоніма, може використовуватись і його ритмічна побудова, вписуючись у ритмомелодіку вірша: «*І думи плинуть, наче повінь, / За Ірпенем, за Ірпенем*» (М. Сингаївський), де онім, повторюючись у складі епіфори всіх строф вірша, створює ритмічний малюнок — звуконаслідування стуку вагонних коліс, актуалізуючи в підсвідомості читача уявлення про поїзд у поїзді і відповідний елегантний емоційний настрій.

Найбільше виражальних можливостей ВН мають у сфері лексико-семантичній, оскільки семантика поетоніма специфічна: в ній виявляється і конкретне пряме значення, і семантика етимологічного апелятива, а також індивідуальність, зв'язок з одиничним об'єктом.

До лексичних засобів онімії, використовуваних у літературних творах для створення певного стилістичного ефекту, належать словотворчі засоби як прийоми передачі поетичних смислів і оказіональні способи підсилення образності поетонімів; різноманітні семантичні трансформації, що реалізуються у тропях і стилістичних фігурах.

Метафора, зокрема ономастична, як один з найяскравіших засобів образності в українському поетичному дискурсі II пол. XX ст. набуває все більшої значимості: «*Художники плачуть «Королем Ліром», «Снігами Кіліманджаро» і «Гернікою»*» (І. Драч). Одна

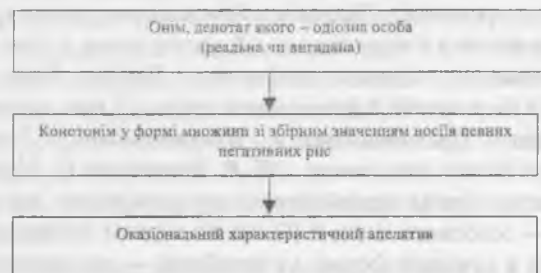
з особливостей використання ономастичної лексики в поезії — створення розгорнутих метафоричних контекстів: «*Забувши свій високий родовід, / Як близиться дванадцята година, / На ескалаторі в нічний Аїд / Спускається царівна **Прозерпіна**. /... Тут мертво світло сіють ліхтарі / І затушовують зів'ялі риси, / Але вона ще там, на сцені — в грі, / І це ніяк не дивно для актриси. /... **Плутон** твій теж давно вже в сивині, / Живе, немов стоїть на п'єдесталі, / Давно його вже не хвилюють, ні, / Старих захоплень видива не стали. / Чи він тебе тепер пізнати б міг? / Пливе юрба байдужа і невпинна. / В життя людей — в спілучу ніч і сніг / Виходить з підземелля **Прозерпіна***» (Л. Первомайський). Тут античний теонім **Прозерпіна** має подвійний зміст: з одного боку, активізуючи уявлення читача про античний міф, сприяє підвищенню оцінки персонажа; з іншого боку, завдяки своєрідному контекстуальному оксиморону (іменем **Прозерпіна**, яке уособлює молодість, красу, розквіт природи, названо літню жінку), вносить частку іронічно-співчутливого ставлення до героїні, що супроводжується й іронічним уживанням теоніма **Плутон**. Експресію в цей твір вносить саме порушення стандарту вживання оніма.

Ампліфікація — накопичення синонімів з наростанням експресивності — часто вживається для обігрування власних назв, зокрема антропонімів. Такий прийом дозволяє демонструвати різні варіанти імені: «*У пору давню, / В часину дивну / Знав я дівчину / Приходченківну. / Скажи, студентко, / Надійко, Надю, / Чи це не в пісні, / Не у баладі / Звучить так чудно / І так чарівно: / Дочка Приходька — Приходченківна! /... Приходченківно, / З тих літ приходьте, / Хоч ви вже, певно, / Н. В. Приходько*» (І. Муратов). Ампліфікація сприяє якнайповнішому розкриттю милозвучності онімів — особового імені й (більшою мірою) прізвища, яке вживається і в сучасній формі, і в архаїчній — як дериват-патронім. Цей прийом дозволяє передати захоплення ліричного героя дівчиною, яке виявляється у замилюванні її іменем.

Інші тропи і стилістичні фігури з онімами, здавна вживані у художній літературі, теж функціонують в українській поетичній творчості досліджуваного періоду: метонімія: «*Над рікою в струни комиша / Вдарить вітер, / Залунають скрипки, / І Чайковським сповниться душа*» (П. Воронько); персоніфікація: «*А Київ, мов скажений, цілував / В степах село чиесь, чуже, маленьке*» (М. Вінграновський); алегорія: «*Я присягнув служити Мельпомені / У всі мені*

відведені віки» (М. Негода); звертання: «Мій Києве, щаслива нота / В твоєму голосі бринить...» (Д. Павличко); порівняння: «А ген / вилив хтось жовтогаряче / на палітру, як Гоген» (В. Коломієць); перифраз: «Я дарую друзям бюст Шевченка. / — Це, кажу я, — український Бернс» (І. Нехода) та ін.

У поетичному мовленні, якому притаманне постійне оновлення слів, активно відбувається взаємопроникнення ономастичної й апелятивної лексики. Апелятивізація онімів пов'язана з їхнім конотуванням, адже відбувається «на такому ступені забуття оніма-джерела, який висуває на перший план апелятивну семантику слова» [6, 344], а також тому, що здійснюється найчастіше у формі множини, а процес плуралізації при переході онімів у конотоніми є поетичною універсалією [1, 58]. Перехід оніма у загальну назву частіше зумовлюється його негативною оцінною характеристикою: «Наш гріх судитимуть віки / За беріїв, за Соловки...» (І. Світличний). Поєднання в одному контексті двох конотем — оніма й апелятива, підсилене антитезою, служить емоційно-оцінним засобом: «Збираємось Колумбами рости, / і раптом виростаємо кортесами» (Н. Віргуш). На основі цього прикладу можна так зобразити схему процесу апелятивізації:

Значно рідше в загальну назву переходить онім з позитивною конотацією, який, онімізуючись, набуває негативною, зокрема, іронічної семантики: «... ну яка нам різниця кого і за що салоїдом / самоїдам на сміх нарече містечковий орфей...» (І. Римарук).

Протилежний процес у поетичному дискурсі — онімізація апелятивів — явище, засвідчене набагато частіше, причому воно є прикметною ознакою української поезії II пол. XX ст. Перехід апелятивів у поетоніми — явище неоднорідне. Тут можна виділити такі процеси:

1) вживання апелятива з узагальнено-символічним змістом, при цьому онімізуються абстрактні поняття — назви основних філософських категорій (Життя, Смерть, Щастя), моральних якостей (Добро, Честь, Зло), емоційних станів (Любов, Надія), рідше — часові або просторові поняття (День, Ніч, Небо): «Є *Народження й Смерть* — два стовпи на *Межі* / А між ними — події одвічні: / *Комбінації стріч, і розлук, і жоржин, / Варіанти падінь і величчя*» (Б. Олійник);

2) використання загальної назви особи у значенні власної як засіб узагальнення чи вияву позитивної оцінки (Людина, Жінка, Мати);

3) онімізація апелятивів для заміни узуальної назви об'єкта на okazionalnu, більш поетичну, напр.: «*І світить Шлях, що із Варяг у Греки...*» (М. Вінграновський); тут космонім *Чумацький Шлях* замінено давньою назвою водного шляху, із тим же напрямком розташування;

4) онімізація як наслідок персоніфікації неістот: «*Йде Панна Осінь золотава / З маленьким келихом вогню*» (І. Драч).

Вживання онімії у художній літературі (в поезії зокрема) пов'язане й із граматичними категоріями. Найчастішим у поезії ВН є використання множини поетонімів, цей прийом називають поетичною універсалією [6, 343]. Таке вживання онімів дозволяє в узагальненій формі передати властивість, ознаку денотата: «... і от стрибнули з-за кущів / Усі мої похибки, яко *Брути*, / Ховаючи кинджали під плащі» (Б. Олійник).

Крім антропонімів, у формі множини виступають топоніми — назви географічних центрів певних історичних подій: «У *моєму селі було вже сто п'ятдесят В'єтнамів / і — з десяток Майданків, / та ніхто не знає про це*» (В. Коротич) або символи певних ознак денотата: «*Ну й намело, накучугурило! / Кругом — Говерли снігові...*» (І. Муратов).

Щодо функцій відмінкових форм поетонімів, то найвищий виражальний потенціал має орудний відмінок, який може використовуватись для позначення засобу і способу дії, а також як вид порівняння: «*А ніч ненагодованим Танталом / Ковтає брукту сірі валуни*» (В. Коротич). Категорія роду оніма, зокрема, невідповідність її зі статтю особи-носія імені, використовується в ліричній поезії рідко.

Ономастика українських поетичних творів II пол. XX ст. надзвичайно різноманітна за своїм складом: національна й світова,

антична й сучасна, реальна й міфологічна, але ще ширше коло функціональних можливостей поетонімів цього періоду, досить великих й неоднорідних за стилістичними особливостями. Виявити і сформулювати закономірності розвитку поетичної ономастики періоду 50–90-х рр. ХХ ст. — перспективне завдання української літературної ономастики.

Література

1. *Беліцька Є. М.* Конотонімізація онімів як лексико-семантичний процес. — Горлівка, 2000. — 185 с.
2. *Воронин С. В.* Основы фоносемантики. — Л., 1982. — 244 с.
3. *Журавлев Л. П.* Фонетическое значение. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — 160 с.
4. Історія української літератури: У 2-х томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1988. — 740 с.
5. *Калинкін В.* Несколько заметаний к теории онимного пространства літературного произведения // Наукові записки. Вип. 37. Матеріали ІХ Всеукраїнської ономастичної конференції «Ретроспекція і перспективи української ономастики» (4–5 жовтня 2001 р.). — Кіровоград, 2001. — С. 167–169.
6. *Калинкін В. М.* Поэтика онима. — Донецьк, 1999. — 408 с.
7. *Карпенко Ю.* Власні назви в художній літературі // Наукові записки. Вип. 37. Матеріали ІХ Всеукраїнської ономастичної конференції «Ретроспекція і перспективи української ономастики» (4–5 жовтня 2001 р.) — Кіровоград, 2001. — С. 170–172.
8. *Лукаш Г. П.* Структурно-семантична організація онімної лексики художнього тексту // Питання сучасної ономастики. Статті та тези VII Всеукраїнської ономастичної конференції (1–3 жовтня 1997 р.) — Дніпропетровськ, 1997. — С. 113–114.
9. *Фонякова О. И.* Имя собственное в художественном тексте. — Л., 1990. — 105 с.
10. *Якобсон Р.* Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». — М.: Прогресс. — С. 193–230.

Анотація

В статті аналізуються дослідження мовознавців в області літературної ономастики. Особенності функціонування онімів в українських поетических произведениях другої половини ХХ в. описані на різних мовних рівнях: фонетическом, лексическом, граматическом.